

УДК: 81. 141.311

АПЫШОВА Б. Т., АКИШОВА Г. Т., НУРЛАН КЫЗЫ АСЕЛ

Ош мамлекеттик университети

АПЫШОВА Б. Т., АКИШОВА Г. Т., НУРЛАН КЫЗЫ АСЕЛ

Ошский государственный университет

APYSHOVA B. N., AKISHOVA G. N., NURLAN KYZY ASEL

Osh State University

**Ж. БАЛАСАГЫНДЫН «КУТТУУ БИЛИМ» ЧЫГАРМАСЫНДА САЯСИЙ
ТЕРМИНДЕРДИН КОЛДОНУЛУШУ**

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В ПРОИЗВЕДЕНИИ Ж.

БАЛАСАГЫНА «БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ»

THE USE OF POLITICAL TERMS IN J. BALASAGYN'S WORK "BLESSED
KNOWLEDGE"

Кыскача мүнөздөмө: Түрк дүйнөсүнүн эң баалуу эстеликтеринин, шедеврлеринин бири – XI кылымга таандык Жусуп Баласагындын —Кут алчу билим чыгармасы деп айтууга болот. Аталган эмгек Караханиддер доорундагы түрк тилдеринен азыркы күнгө чейин сакталып келген жалгыз көлөмдүү адабий чыгарма болгону менен чоң мааниге ээ жана алгачкы энциклопедиялык чыгармалардын бири. Тил жандуу кубулуш катары мезгил өткөн сайын өсүп-өнүгүп, анын мүмкүнчүлүктөрү арта берет. Андыктан орто кылымдардагы түрк тилдериндеги, анын ичинен кыргыз тилинде колдонулган сөздөр «Куттуу билим» чыгармасында кеңири кездешет жана ар тараптуу иликтөөлөргө негиз болуп берет.

Аннотация: Одним из ценнейших памятников и шедевров тюркского мира является произведение Жусупа Баласагына «Благодатное знание», датированное XI веком. Хотя данное произведение является единственным объемным литературным произведением из тюркских языков караханидской эпохи, сохранившимся до наших дней, оно имеет большое значение и является одним из первых энциклопедических произведений. Язык как живое явление со временем растет и развивается, увеличиваются его возможности. Поэтому слова, употребляемые в средневековых тюркских языках, в том числе в кыргызском языке, широко встречаются в труде «Благодатное знание» и дают основу для всесторонних исследований.

Annotation: One of the most valuable monuments and masterpieces of the Turkic world is the work of Yusuf Balasaguni, "Blessed Knowledge", which dates back to the 11th century. Although this work is the only extensive literary piece in the Turkic languages of the Karakhanid era that has survived to this day, it holds great significance and is considered one of the first encyclopedic works. Language, as a living phenomenon, grows and develops over time, expanding its capabilities. Therefore, the words used in medieval Turkic languages, including the Kyrgyz language, are widely found in "Blessed Knowledge" and provide a basis for comprehensive research.

Негизги сөздөр: бек; падыша; өкүмдар; так; бийлик; термин; орто кылым; тил илими.

Ключевые слова: царь; король; правитель; место; власть; термин; средний век; языкознание.

Keywords: king; ruler; sovereign; place; power; term; Middle Ages; linguistics.

Улуу ойчулдун окурмандарга арнаган "Куттуу билим" ("Кут алчу билим", "Кут табуунун илими") поэмасынын мазмуну төрт негизги каармандын суроо-жооптору аркылуу түзүлөт. Бул төрт каармандын диалогдору коомдо мыйзам катары түзүлүп калган маселелердин өзгөчөлүктөрүн, башкача айтканда, падышанын, вазирдин, аскер башчысынын, казына ээсинин, падыша кеңешчисинин, элчинин милдеттери, илимпоздор, акындар, кол өнөрчүлөр, дарыгерлер, соодагерлер, дыйкандар, малчылар сыяктуу түрдүү кесип ээлеринин, алардын өзгөчөлүктөрү жана бири-бирине кандай мамиле жасоо керек экендиги тууралуу, ошондой эле окуу, таалим-тарбия берүү, үйлөнтүү, балдарды тарбиялоо, конокко чакыруу, конокко баруунун этикасы өндүү ар бир үй-бүлөгө керектүү болгон зарыл жана пайдалуу жактарды камтыган.

Жусуп Баласагын (1017-1070) «Куттуу билим» дастанында саясат, мамлекеттик башкаруу, адам өмүрүнүн максаты, анын коомдогу укуктары, милдеттери тууралуу терең ой жүгүртөт. Арийне, мындай мазмун камтылган чыгармада саясий терминдер көп кездешери талашсыз. Тактап айтканда,

- 1) **Эликтин хас – хажиб** болор эле,
Эрсиг аттуу ханына жакын неме.
- 2) Айтолду айтты: «О, **Элик**, атагы ашкан,
Жаман, жакшы жагымды айттым баштан.
- 3) Отурган **Элик** жайы — күмүш **такты**,
Үч бутка бекитилген абдан жакшы.
- 4) Эмне үчүн күмүш **такка** отурдуң сен,
Мунундун максаты эмне? - уксам экен!
- 5) **Хас** — **хажиб** анын сөзүн кайра сурап,
Толуктап бүт максатын тактап угат.
б) Кызмат кылса, кул иш менен **бек** болор,
А жамандар шылдың болуп, кеп болор.
- 7) Айтолду мындай деди:— **Өкүмдарым**,
Сүйлөөгө келбей жатат дарман-алым.
- 8) Дөөлөттүү болсо **беги**, бакыт басып,
Эли ток, жери гүлдөйт ырыс чачып.
Элинин **беги** болсо — адилет, түз,
Бузукка андай жерде табылбайт иш.
- 9) **Бек**, даража ыйык да — абийир менен
Бектин наамын жакшылап тутканы жөн
- 10) Эгерде **бектер** берсе жакшы заңды,
Дей бергин бузуктар бүт абакталды.
11. **Заң** менен адилеттүү башкарган **бек**,
Каалаган максатына жетет деген!»
12. **Бийлигим** жеткен жерге өмүр берет,
Жакшы **заңдан** эл жыргап, чөл көгөрөт.
13. Ал ага **увазирлик** наам берди,

Мөөр, түпөк, идиш, соот кошо келди.

14. Көтөрдү Акдилмишти **Элик** сыйлап,

Увазирлик иш берди, ага арнап.

15. **Ордонун** улуу, кичүү адамдары,

Жүгүнүп, урмат кылат эми баары! [5: 288]

Дастанда берилген *элик//илик* «кан», *везир, увазир* «вазир», *улул хажиб* «улуу хажип», *сүбаш* (аскер, кытайча) «аскер башы», *каныг башчы* «ордо башчы», *йалабач* «элчи», *битигчи* «катчы», *агычы* «казына башчы», *топукчу* «чиновник», *илбашы* «мамлекет башчысы», *тегин* «жогорку наам», *элик//илик* – «кан», *битигчи* – «катчы». *везир* – «вазир илбашы - «мамлекет башчы, *сүбаш* (аскер, кытайча) - «аскер башы», *топукчу* – «чиновник». *улэма* - «мусулман илимпоздору». *улул Хажиб* - «улуу хажип» сыяктуу сөздөрдү саясий терминдер деп атоого толук негиз бар.

Ошондой эле, —Куттуу билим! поэмасында башкаруучулук, бийлик жүргүзүү катмарын төмөнкүдөй белгилейт. Караханиддер мамлекетинде бийлиги мурасталган *каган* (кандардын каны) саясий бийликтин башында турган. Анын таянычы - *улул хажиб (таяну)* (канга баш ийген даражадагы чин). Борбордук канцелярия *вазирге (югрушка)* караган. *Бектер* жогорку каганга же жергиликтүү башкаруучуларга баш ийген. Каганатка караган ээликтер *эл жана вилаеттерге* бөлүнүп, аларды **бектер** (**Бек** болот, *элге башчы деген жандар! Жөнөкөйлүк, ачыктык үйрөнүп ал. Өкүмдарлык, бийликти эңсесе ким! Иши менен илимди бириктирсин. Бектигиң, улуктугуң келет-кетет. Дөөлөт оту бир күйүп, бирде өчөт. Бекмин деп чакчылырып мактанбагың, Мактанбасаң өзүңдү сактаганың. Бек бактылуу — элине берсе бакыт, Карды токто калкы да жатат чалкын. Бек деген — бермети көп деңиз сымал, Жээкте жашагандын байдыгы артык!» **Бек** тоо да алтын менен күмүш берер, Канчалык терең казса бай болот эл. **Бек** болсун кең дасторкон, колу ачык, Бүтүн эли бай болот, ырысы ашып. [5:378-385]) жана *тархандар* башкарган. *Хакимдер* менен *раистер* шаарлардын, *көкчүн сакалдар, чубандар* (орун басарлары) айыл-кыштактарды бийлешкен. Кан тактысы мурасталып, ал анын балдарына – *текиндерге* өткөн. *Текиндер* ата тактысына отурган же *иликхан* (кичине кан) титулун алып, өлкөнүн бир бөлүгүн жетектеген.*

Аталган чыгармадан дагы мисал келтирип көрөлү:

Алардын бири кадий элиң үчүн,

Эң калыс адам болсун ушул кишиң,

Экинчиси, эл үчүн адилеттүү,

Бийик жан, эң такыва — халиф дечи.

Үчүнчүсү увазир керек киши,

Ушуга жамы журттун түшөт иши.

Увазир беги үчүн жолду табат,

Ал элди, бекти дагы тескеп турат.

Увазир баштап кетсе башка жолго,

Билип кой: бардык ишиң тетир кылат!

Булардан башка дагы мухтасиб бар,

Кубаттуу, күчтүү колдуу болсун алар [5:383].

Мында **кадий** - сот тергөөчү, **халиф** - бийлик ээси, **увазир** - хандын кеңешчиси, жардамчысы, иш башкаруучусу, **мухтасиб** - өлкөдө тартипти, заңды көзөмөлдөөчү адам деген мааниде колдонулуп, ошол мезгилдеги саясий терминдердин катарын толуктап турат.

Жогоруда аталган саясий терминдерден сырткары —**кут** сөзү да кеңири кездешет, Алсак,

*Кут даарыды, өстү калктын өрүшү,
Бир жайылды козу менен бөрүсү.
Заң түзүлүп акыйкат, бекемделип,
Жыргал күндө жашады куттуу Элик
Куттуу жандын чырайы жаркып турат,
Байлыгы артып, ырайы балкып турат.
Жооп айтты Акдилмиш: Кутман Элик,
Ал адам асыл болсун, дили бийик [5:84].
Улууларды урматта акылын ук,
Улуунун сөзүн уксаң — кутуң өнөт! [5:308].*

Мында саясий бийликтин синоними - *кут*. Байыркы түрк тилиндеги *кут* сөзү - омоним: 1. «душа; жизненная сила, дух»; 2. 1) «счастье, благодать, благополучие, удача; успех; счастливый удел»; 2) *перен.* достоинство, величие; 3) *рел.* состояние истинного бытия, благоженства (обычно о будде, орхате) [3: 472-473].

Бул лексема илимпоз Б.И.Борубашовдун пикиринде, төмөнкү семаларды туюнтат: «... слово «кут» может быть употреблено в значении «политическая сила, сила государства», потому что для достижения успеха в войнах необходимым условием является не ощущение счастья, а обладание политической силой и величием» [1: 122].

Ошол доордо айрыкча Жусуп Баласагындын айтылуу дастанында саясий терминдер өзгөрүүлөргө учураганы маалым. «Кутадгу билиг» дастанында *бодун* (эл) *бай*, *орта* жана *чыгайлардан* (кедей-кембагал) турары айтылат. Күнкор эл *райят деп* аталган. Бийликке каршы эл нааразылык актысына да чыгып турушкан. Мисалы, 1207-жылы букаралык кол өнөрчүлөр Садр Бурхан ад-дин Мухаммедге каршы чыгышып, анын «садр-и жахан» (белгилүү ишкер) титулун «садр-и жаханнам» (тозоктун ишмери) деп аташкан.

Орто кылымдын баалуу мурасы катары эсептелген —Куттуу билим| сыяктуу эле М.Кашгаринин «Дивану лугат-ит-турк» эмгеги да түрк элдери жана түрк тили үчүн чоң табылгы. Ал эмгекте да 70тей коомдук-саясий термин кездешет. Мисалы, *бэг* «бек, князь», *бэглик* «бектик», *бай* «бай», *байрак* «байрак», *улуглык* «жогорку чин», *туг* «кандын жанындагы барабан», «бунчук», *тамга* «мөөр», *тархан* «бек» ж.б.

Демек, орто кылымдарда түрк мамлекеттеринде мамлекеттик башкаруу системасы түптөлүп, улам анын өзөгү өсүп, борбордук бөлүгү толуп, татаалдаша баштаган. Өз доорунун саясий абалы сыяктуу эле ошол мезгилде колдонулган саясий терминдер да бийлик аталыштарын, башкаруу түшүнүктөрүн туюнтуп, тилдеги лексикалык катмарды жараткан.

Жыйынтыктап айтканда, —Куттуу билим| дастанын ар тараптан: лингвистикалык, философиялык, психологиялык, идеологиялык, этномаданий, тарыхый жана башка жактан дагы да терең изилденип, коомчулуктун калың катмарына жеткирилүүгө тийиш.

Колдонулган адабияттар:

1. Борубашов Б.И. История государства и права кыргызской республики: учебник. Т. 1. С древнейших времен до начала XX в. [Текст] /Б.И.Борубашов. Бишкек, 2015. - 358 с.
2. Будагов, Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий [Текст]: в 2-х т. / Л. З. Будагов. – М.: Изд-во вост. лит., 1960. – Т.1. – 816 с.
3. Древнетюркский словарь. - Л.: Наука, 1969.
4. Жусуп Баласагын. Кутты билик. (казак тилине которулган). - Алмата: Жазушы,1986.
5. Жусуп Баласагын. Кут алчу билим (кыргыз тилине которгон Т.Козубеков). - Фрунзе: Кыргызстан, 1988.
6. История Киргизской ССР, 1984: 308-319.
7. Сыдыков С. Баласагындык Жусуптун —Кут билими|| Кыргызстан маданияты, 1989, 30-май. 6. Артыкбаев К. Акыйкат сабагы. - Б., 1991. -
8. Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. - М., 1984.